І село, і містечко з його паровими млинами, станцією і новою залізничною колією, що тепер оце будувалась, жили новим кипучим життям хліборобського центру.

Революція наклала на них свою печатку. Ще видні були сліди недавньої руїни, недавніх боїв, але — лише сліди: рік-два пройде, і молоде покоління тільки з розповідей старших буде знати і про зірвані мости, і про вирубані сади й бульвари, про спалені паркани й тини... Стирається образ громадянської війни з усього, і з пам'яті людської. Голод і стриманість, жах і тривога — там, позаду. Тепер веселі гулі і безтурботність.

Коли побіжно глянути на село і містечко,— а вони являють з себе одно ціле,— то враження таке складається, ніби ви навесні спостерігаєте розквіт у природі. Он перед вами жовтий од торішнього бур'яну, трави і листу майдан. Та придивіться ближче і побачите, як мільйонами зелененьких шпичаків витикається нова, зелена, соковита трава. Вигін ще сірий, ще жовтий, але ви вже знаєте, вже чуєте, що все, що було, минуло — йде царство веселої барвистої весни.

На старих межищах виростають нові тини, ніби щогли, піднімаються вгору сохи, підпирають небо крокви і вилискують проти сонця купи лози, шелюгу й молодих дубчаків...

Шляхами і дорогами незупинно день і ніч торохтять вози, гукають голоси, іржуть коні — день і ніч із містечка і в містечко суне народ — куркулі, незаможники, середняки, вантажники, кабріолети з непманами, хлібоскупщики, що широко оплели павутиною своїх зсипок найближчі до містечка села.

Навколо у хатинах і хатах куріють верхи. Там містяться самодільні заводи, самодільні мануфактури, єдиними і законними робітниками в яких є різних віків, краси і вміння Ганни, Варки, Химки. Це єдино законно

незаконні фабрики і заводи, що про їх існування знають і не знають всі і ніхто... І вони працюють день і ніч. Але обіг їх — хто урахує? Та він є, він виносить тисячі, і ті тисячі широкою рікою розтікаються по артеріях селища.

Головна вулиця в селі і в містечку йде з півночі на південь. Плітку і взимку тут цілі зграї горобців і гав. Летять вони з усіх кінців, щоб поживитися на "розсипці" та "усушці". І пожив-ляються — цілі зграї веселих, ожилих пташок! Ось вони дощем посиплються на сіре збите шосе, затріпають крильцями, ча кричать на всю околицю, потім піднімуться на ближчі берести і тополі й будуть дзвеніти, дзвеніти! Пече сонце, вітер просто смалить, падає чорний дим із млинових коминів, кричать хурщики, торохтять по камені залізом ковані хури — иесь шлях — жива різноманітна черга, скільки бачить око.

Тут багато усушки, багато розсипки, трагедій і справ, що махнуть БУПРом1, судом, карою.

Нові настрої панували у селі. Навіть найбільш інертні кидали насиджені печі і розганялись за щастям. Розвертали хто що міг: хто розум, хто мускули, хто хитрощі й інтриги і вливались в одну купу шукаючих. Навіть діди — древньо-старосвітська когорта — і ті заразились загальним настроєм і подвоювали зусилля біля господарства, щоб дати змогу синам звертати більше уваги на приробітки.

Так само і дід Натха, що до того кілька років пролежав па правах інваліда, зсунувся з печі і совав свого носа по господарству. Воно й зрозуміло: кращий харч, свіжа чарка, надія на "капітал" робили своє діло. Еге! Він тепер дивився зовсім п'ятдесятилітнім!

Проте Андрія ще не було. Андрій — його син — поїхав за сорок верст в торговельних справах. Як комерсант він виступив рік-два тому назад і тепер вдвох з Лазором — містечковим євреєм — вони крамарювали,

спекулювали, купували й перепродували. Купували як можна дешевше, продавали як можна дорожче. Це була ніби проста наука! Та так здавалось тільки зверху. В суті ж речі, комерція — затока з безліччю підводних шхер, мілин, каменів. І як на морі треба добре знати рейси і всі зв'язані з подорожжю небезпеки, так і в комерції. Андрій деяку недосвідченість свою поповнював обережністю, хоча остання мала значення лише другорядне. При умовах, що склалися в країні, найвідчайдушніша спекуляція могла мати добрі наслідки, якщо людина зуміє виводити "усушку" і "розсипку".

Почав свою кар'єру Андрій сміливо. В компанії, що склалася з п'ятнадцяти чоловік, вони тримали олійню. Щоб вірніше зачепитись, і при певній анархії, що панувала у містечку, Андрію не тяжко було симулювати грабіжку в нього трьох тисяч компанійських грошей. "Злодії", умовившись з Андрієм, налетіли на нього увечері. Люди з них були делікатні: з трьох тисяч собі вони взяли дві. Коли збіглися сусіди, Андрій, звичайно, лежав з підбитим оком і зв'язаними руками. Тисячу карбованців він дбайливо замазав під шафою. Було слідство і таке інше. Та на тому справа й засохла.

Тепер Андрій працював на два фронти: їздив по району і приторговував насіння для олійні, а для себе робив обороти на чому доведеться: на солі, яйцях, на конях.

В цих операціях йому в добрій нагоді був Лазор. З того був такий же комерсант, як і Андрій. Правда, одверто й так сміливо, як Андрій, він не крав. Але хто б довідався до тайни його лічби і важниць, той переконався б, що це теж була пташка не з райських. Крав він щодня — на чому спіткалось — по копійці, по десятці... Але й за ним була гучна справа з Нечи-порівською кооперацією. Купував на районі сало начебто від державної установи. Ціни в нього по бюлетеню. Показав і бюлетень, замовчавши, що то був бюлетень колишній. Не сильні в письменстві кооператори, помацавши газетку, дали згоду, і Лазор, вдаривши по руках, опустив у свої кишені всю різницю між "газетною" і фактичною

ціною. Потім нечипорів-ці докумекались, але почухали потилицю, та й тільки: соромно було перед собою і перед'громадою.

І от обидва комерсанти зійшлися для спільної праці. В окрузі щойно відкритий був пункт по закупці сала для експорту за кордон. Ціни у місті відразу піднялися. Але на районі ще ніхто нічого не знав. Треба було якомога швидше використать оту нагоду. Об'єднавши капітал, Андрій і Лазор кинулись на хутори. Обчислення з ураховуванням всіх можливих загострень говорили за те, що програти на цій справі було неможливо. Пахло добрими і добрими сотнями.

Приїхали Андрій з Лазором пізно ввечері. Були п'яні і веселі. Справу свою вони обробили краще, ніж чекали. Три дні не пропали задарма: хай тепер почухаються куркулі, взнавши, що ціна піднялась у півтора раза.

Андрій радів. Раділа й Одарка, його жінка. Натха сидів за столом і милувався сином: звідкіль він такий взявся? Які хліби вигодували його такого? Він підсунувся ближче і торкнув сина за плече. Очі йому горіли.

— Ну, скільки? З сотню вигнали? Лазор засміявся.

— Скільки, діду? Які ж дурні три дні на такі копійки будуть витрачати, та ще вдвох!

— А скільки ж? — одсахнувся до стіни старий.

— Затуліть вуха, а то злякаєтесь, дідусю. Лазор цвів, як рожа, густими червоними квітами.

— Дідусю, таку суму не називають вголос. Чуєте?! Казка? По півтисячі на брата!

Натха одкрив рота: він ніяк не міг виговорити півтисячі і лише цмокав беззубим ротом.

На станції гримлять і пихтять паровози; зараз там тихо. Тільки збоку, де нова колія, ворушаться чорні маси грабарів. Там горять маленькі вогники... Здалека ніби в казці. Ніби герої 'і романів Купера, Буссенара, Майна Ріда 2 на широких преріях невідомої землі. Але то лише полтавці, харківці, катеринослав-ці і мешканці далекої півночі... Тут пройде ще одна залізниця. Що буде з цього куточка, що захряс в золоті чорної ситої землі? Те золото! Скрізь воно і скрізь про нього: на станції, її амбарах, на дорогах, в конторах, на базарі, в хатах, установах, у вагонах, у газетах і в думках людських...

Шумить село і містечко — день і ніч. Гудуть парові млини, торохтять вози вантажників, цокають рахівниці і бігають олівці по паперу, де останніх нема. А там світло блимає. За столом біля поганенької лампи хлопці, мужики п'ють, співають. Хто танцює, хтось і плаче: чи дівчина розлюбила, чи просто так упився. В тіні попід дворами з хати до хати перебігають підлітки, шукають самогону "для тата та дядька. Мама вчора наварила, і вже випили все. Чи нема у вас, тьотю?"

Десять років тому на цім самім місці Натха з сусідою побились за межу. Правильність межі була поза всяким сумнівом. Про це свідчили десятки хоч і перетрухлявілих, але ще помітних пеньків.

Сусіда лютував, кричав: "Ти сукин син, і батько твій був барбос, бо незаконно захопив землю, що належала мені, Гриць-кові Кугіріяновичу Буцькову".

А тепер новий господар цього подвір'я Андрій навіть оком не кинув, що там і як городить новий господар суміжного двору. Яка різниця — четвертина вліво — вправо. Бились за межі, позивались за межі, брехали і присягались богом і чортом за квадратний аршин землі! Смішно! Безглуздо! Он скільки тієї землі. А що з неї, коли вона і третини не дає того, що дають млини, спекуляція, залізниця? Бери землю, їж землю, давися нею: революція дала її — вистачить.

Чули, що десь в глухих селах гризуться, видирають один у одного кожен крок землі, але то далеко — там живуть дурні хлібороби. Весняне рівняється на місто. Тут землю обробляють аби-аби. Одбув, як повинність, день-два і знову у місто, і знову у вир життя, вир гонитви за грошима.

Зібрані гроші Андрій дбайливо беріг, не забуваючи водночас і про своє господарство. Ще в розпалі революції, коли селяни тягли і нищили все, що було тільки можна, Андрій навозив будівельних дубчаків скільки міг. Тепер вони йому стали у пригоді. За два роки до початку спокійного життя він збудував хату. То було ясне і високе приміщення на чотири кімнати. Еге! Цей будиночок мало скидався на підсліпуваті сусідські халупи. Міцний, високий, з ясними вікнами, він говорив за те, що сюди, в село, все більше і більше наближалось місто чи передмістя — з любов'ю до світла, до простору, до охайності. Тепер, ось майже вчора, він тільки-но закінчив ставити новий паркан, що наглухо відділить подвір'я від зовнішнього світу. Двір, як коробка,— з усіх боків огороджений, з цепним собакою на дроті через увесь двір — від хати до комори і конюшень.

Собака Ведмідь виправдував своє ім'я. Здоровенний, ситий, з дужою холкою, він міг з розгону збити з ніг якого завгодно мужика. Недаром кілька місяців тому Андрій довгі дві ночі думав, як краще позбутись одного настирливого мазурчика, свідка незаконної Андрієвої комерції,— прибить його гирею в закутку чи нацькувати собакою? Те і друге мало б однакові наслідки. Але мазурчик швидко сам піймався і поки що накинув на уста свої клямку.

Дебелі ворота на ніч замикались на замки, а хвіртку було прилаштовано так, що тільки свій міг ввійти в неї вночі, не побудивши всіх у хаті. Взагалі ж подвір'я являло собою маленьку фортецю, де все було на своєму місці і свідчило за дебелу руку коменданта.

Це було подвір'я одно із тих, що їх так багато з'явилось за останній час в селі і містечку. Зникли з-перед порога піраміди гною, смітник, купи

дрібного хмизу, перетлілої соломи, безладно розкиданих дрючків, полін, старих коліс — взагалі всього того, що мало свідчить про незаможність і відчайдушну бідність господаря, отого всього, що мало кричати кожному у вічі: "Тут все забрано, більш тут нічого не візьмеш, навіть пресом не витиснеш!" Зникло все це — подвір'я, як лялечка, навіть шпориш, лобода і блекота зникли під гострою лопатою Натхи. Тічок перед хатою, як на Великдень3 чи зелені свята4,— вирівняний, заметений, білим піском присипаний, заквітчаний молодими грушами, берестами, яблунями. Білою блискучою крейдою вимазано около хати, сараїв і клунь, навіть стовбури молодої посадки.

— Цій людині повезло на революції! — часом говорила подорожні, порівнюючи Андрієву хату з тими халупами, що стояли навколо. Але господар і сам не прикривав цього: на сторожі добробуту стояв закон, що суворо нормував зріст власності. І поки розмір цієї власності не перебільшав норми, Андрій міг цілком безпечно сміятись собі в уса, адже найбільш оподаткування на видиму власність і кінчиком не зачіпало навіть відсотків на його власність невидиму.

Линув літній день, вітряний, гарячки, зелений. Сонце стояло між сніданням та обідом і світило так, як може світити в свято, коли зодягнеш в чисті штанці і сорочки хлопчики і дівчатка незупинно кричать про радість життя. Голоси дзвінка підлітають вгору, вплітаються в зелену кучеряву шапку береста, прориваються вище і там зливаються з урочистим калатанням дзвонів, яке віщує про швидке наближення служби.

Андрій чекав на Лазора і, щоб скоротити час, підкликав Іванька, наказавши йому витерти носа. Іванько слухняно мазнув долонею від одного вуха до другого і влучно осідлав батькове коліно. То був добрий кінь. Але цього разу, наперекір сподіванням молодого вершника, кінь не полетів захоплюючим дух галопом. Іванько підвів голову, і між ним та господарем того коня відбулася така розмова:

— Івасик хоче поїхати далеко-далеко, а кінь не хоче їхати. Скажіть йому, щоб побіг!

— А ти не боїшся, пузирю? Пузир образився:

— Пузир не боїться, а ти боїшся, бо в тебе повна скриня грошей і Ведмідь на цепу!

— А тобі хто про це казав? Пузир задоволено цмокнув губами.

— Я й сам бачив, а потім усі кажуть.

— А хто ж то такі усі? — вловив за підборіддя пузиря Андрій, насупивши брови.

— Хто ж усі? Всі: Грицько, Петько — та всі.

— Ну, а ти ж їм — що?

— А я грався і нікого не чіпав. Вони самі дражняться. Кінь підняв цапки, рвонувсь і дзвінким галопом полетів

далеко-далеко. Серце в Іванька розлилось по всьому тілу, у рот, у ніс, у очі пирснуло веселим сміхом, полинуло понад хату, над деревами, до ластівок під небо. Ніколи у Іванька не було такого баского коня.

На цю подію й нагодився Лазор,

— Ну, ти зовсім молодець, Іванько! — кинув він, поздоровкавшись з Андрієм.

— А виросту — ще буду молодчішим,— запишався Івасик.— Хіба ж такий буду! Машиністом на паровоз сяду і не наженеш — у-у-у! А тебе не візьму.

— А чому ж так?

— Бо тебе вб'ють, як собаку.

Кінь враз зупинився. Над Іваньком зависли двоє чорних, як терен, очей Лазоровкх.

— Хто тебе навчив?

Андрій пережив неприємну хвилину. Він зазжди був обережний в словах, а втім, чорт його знає, може й сказав колії щось зайве при Іванькові. В голові швидко промайнули всі ускладнення, що могли виникнути в разі, коли б Іванько сд чистого серця ляпнув: "Хто ж, як ке мій татко! Хто ж, як не оцей мій татко, що отут сидить і збирається обмірковувати з тобою план про те, як найкраще, найбезпечніше і найзручніше скупити в окрузі якнайбільше конопель, щоб спродати їх у Перещепинї5 та Мерефі6". Кров закипіла у Андрієвих жилах і бурхнула до голови. З цього лице стало червоне, і жили на лобі від напруження набрякли. Був навіть один момент, коли Андрієві хотілось з усієї сили вдарити цього небезпечного вершника та так, щоб вій замовк навіки, щоб той язик не міг ніколи вже плескати дурниці.

Але вершник цмокнув губами і, скоса поглядаючи на розлютовані очі Лазорові, смакував:

— Я й сам знаю, і всі так кажуть.

У Андрія відлягло од серця. Лазор перевів дух і, зробивши майже спокійне лице, роблено ласкавим голосом хрипло кинув:

— Хто ж то всі?

— А всі: Грицько, Вітько, Петько!

Сонце сипало промені, співали ластівки. В церкві урочисто дзвонили "Достойне"7. Лазор витер чоло і сів біля Андрія. Вони мали розпочати свою ділову розмову. Лазор знав, що його не особливо долюблюють, як і кожного, хто з пожежі тягне в свою кишеню. Але, як і кожна людина, він думав про себе краще. Слова дурнуватої дитини запекли йому біля серця: "Вб'ють, як собаку!" Дитина не могла сама до цього додуматись. Від когось чула. Чула і, можливо, від оцієї самої людини, що тут сидить поруч і буде зосереджено вислухувати Лазоріз план і додавати своїх зауважень. І Лазор відчув до нього водночас і презирство, і ненависть, і бажання помститись. Але з нього була людина дипломатична: все те десь буде попереду, а тепер треба було робити діло.

Лазор говорив, а Андрій слухав. Потім навпаки. Справа була серйозна і вимагала докладного обговорення з урахуванням всіх можливих ускладнень. Врешті погодились на триста пудів. Сонце вже стояло на обід і палило голови.

— Дощ буде,— глянувши на обрій, де купчились білі, як пух, хмари, сказав Андрій.

— І коноплі будуть,— відповів в тон йому Лазор.— Коноплі будуть — гроші будуть, гроші будуть, і чорт нам не товариш!

— Але спина в тебе не заболить, плоскінь вибираючи,— усміхнувсь Андрій.

— Як і в тебе.— Лазор підморгнув, і очі йому яскраво промовили: "Лазор не сіє, не жне і..."

"Птиці небесні годують його",— доказав Андріїв погляд.

Знову клопоти, роз'їзди, торг. ї це все в спеку, в дощ, в усяку погоду. Од таких мандрівок лиця в обох засмагли, ще більше почервоніли, очі ще більше заблищали. Лазор не забував своєї образи: ні-ні та й візьме за серце. В такі хвилини він хвилювався і очі його не зовсім привітно дивились на Андрія. Той це помічав і завжди був напоготові: вовк почував вовка. Іноді така атмосфера взаємного недовір'я аж надто згущалась. Це траплялось здебільшого десь в дорозі, геред .степу. Тоді обоє сідали поруч. Це була найвигідніша позиція: силою обоє були рівні, а тому кожен боявся напасти перший.

В селі все проходило само собою: на перший план виступала комерція, торг, біганина. Сили їх об'єднувались, виступали одним фронтом. Ніхто не міг навіть подумати тоді, що ще кілька часу між ними пахло війною. Вони були як рідні брати, і напад їх з двох боків на хуторянина чи вайлака з якоїсь За-чухайлівки був нападом, озброєним справжнім мистецтвом.

— Відьма вас, мабуть, породила від старого чорта,— мав право вилаятись кожен, хто зазнав на своїх плечах слідів їх братерського красномовства.

Так і жили, і їздили вдвох, підкопуючись і підтримуючи один одного воднораз. У степах часто від села до села десятки верст, і як Андрій, так і Лазор могли цілими годинами думати про те, як би підкопатись, але так, щоб лишитися сухим. То були жорстокі думки. Але їм судилось назавжди лишитись думками. Спільна робота і спільні інтереси зв'язали їх більш, ніж крицевим ланцюгом. Тільки уві сні один раз побачив Андрій, ніби Лазор збанкрутував. В непевній спекуляції загинув весь його капітал. Він сидів над річкою і сумно дивився в воду. "Ну, чому ж не плигаєш?" — запитав Андрій. "А тобі що?" — безнадійно кинув Лазор. "Хочу бачити, як будеш бульби пускати..."

Так піднімавсь Андрій на щаблях добробуту, зазнаючи буруючих радощів кожного разу, коли фортуна поверталась до нього своїм лицем і

простягала руки, повні червінців. Він їх ніжно збирав, прикладаючи один до одного в міцні пачки...

Була осінь, твань і дощ, Андрій сидів за столом і уважно читав газету. В хаті було тепло, привітно, чисто, їваиько сидів на печі і грався з котом. Одарка поралась біля печі. Натха латав чоботи.

— Ну, що є? обізвалась Одарка, соваючи горщика у піч.

— Що є? — перепитав Андрій.

— А те, що ти писав ото колись. Андрій зашелестів газетою:

— Йди читай.

Одарка витерла об фартух руки і взяла газету. Ванько затих. Натха підвів голову. Жіночий голос повільно, по складах потяг:

— Відповідь на запитання.

"Приватне крамарювання лише тоді являється підставою для позбавлення права на землю, коли воно є основним зайняттям двору в цілому чи окремого члена двору й зв'язане з переїздом в друге місце для проживання.

Коли ж двором ведеться сільське господарство і як побічний приробіток мається крамниця, то це не може служити підставою для відібрання трудової норми землі..."

— Але ж ми патенту ще не вибрали,— підняла на Андрія очі Одарка.

— Еге ж. Не вибрали. А тепер виберемо,— з притиском в голосі гукнув весело Андрій.— Не міг же я писати: от, мовляв, так і так, хочу

мати крамницю, пожити по-людському хочу, бо маю змогу, бо маю гроші... Хе-хе. Обережно треба, навздогад буряків, з політикою, он як. Тепер дорогу освітлено! Вперед, Андрію, вперед!

1926

1 Б У П Р — будинок примусових робіт (визначення тодішньої тюрми).

2 Ніби герої з романів Купера, Буссенара, Майна Р і д а...— Йдеться про героїв захоплюючих пригодницьких романів американського письменника Дж. Ф. Купера (1789—1851), французького письменника Л. А, Буссенара (1847—1910), англійського письменника Томаса Майна Ріда (1818—1883), які викликали симпатію своєю сміливістю, винахідливістю, благородством.

3 Великдень — релігійне свято, що відзначається як день воскресіння міфічного засновника християнства Ісуса Христа; випадає в різні дні між 4 квітня і 8 травня за н. ст., 22 березня і 25 квітня за ст. ст.

4 Зелені свята (трійця) — релігійне свято, що відзначається на п'ятдесятий день після великодня. Згідно із святковим обрядом, житла і двори на тройцю прикрашають зеленим гіллям клена, дуба, ясена, різним зіллям тощо.

5 Перещепина — залізнична станція на території Зачепилівського району Харківської області.

6 Мерефа — місто в Харківській області; розташоване на ріці Можі (притока Сіверського Дінця). Залізничний вузол. Засноване в XVII ст.

7 В церкві урочисто дзвонили "Достоин е".— У православній церкві вранішня відправа, під час якої виконується молитва на честь Богородиці, що починається словами "Достойно єсть...". Про цю молитву існує легенда: в X ст. на Афоні в одній із келій монастиря з'явився

архангел Гавриїл перед іконою Богородиці і проспівав їй хвалу, яка починалася словами "Достойно єсть...". Пізніше цю молитву він начебто накреслив перстом на кам'яній дошці, і відтоді ікона вважається чудотворною. Святкується подія 11 червня за н. ст> і 13 липня за ст. ст.